

ХҒТАР 17.71.07

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-234-245>

Қазақ әдебиетінде бақсылықтың зерттелуі

А.Б. Сайлаухан¹, Ж.О. Мамбетов^{2*}, А. Кенжеқожаева³

Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: ¹abilay.sailaukhan@gmail.com*, ²zholdas_19@mail.ru, ³ak_bota555@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада тәңірлік дәуір өкілінен саналатын бақсылық, оның қазақ ғылымында зерттелу мәселесі талданады. Көп жылдар бойы қуғын көріп, жөн-жосықсыз теріс сипаттар жамалып, оң, объективті бағасын ала алмай келген бақсылық өнері жайында айтылған пікір, пайымдар жүйеленіп, зерттелу кезеңдері анықталды. Ғасырлар бойы халық жадынан өшпеген бақсылықтың ғылым, адамзат баласы үшін қажеттілігі мен пайдасы көрсетіліп, бақсының профессионалдық тұлғасын айқындауға үлес қосқан ғалымдар еңбектері зерделенді. Ғылымда исламға дейінгі тәңіршілдік, митраизм, зороастризм, шаманизм сынды дәстүрлердің көп зерттеліп, талданбай жатқандығы әрі әлеумет тарапынан қызығушылық тудыратыны белгілі. Түркілік кезеңнен бастап қазақ халқының ұлт болып қалыптасуында өзіндік орны бар бұл сенімге айтулы ғалымдардың берген бағалары мен тұжырымдары сараланып, бақсылықтың ерекше қырлары сыни талдаудан өткізілді. Авторлар қазақ даласындағы исламға дейінгі наным-сенімнің бірі – бақсылықтың отандық ғылымда зерттелуіне тоқталғанда герменевтикалық, сипаттау, тарихи баяндау, қажет деп тапқан тұстарында тарихи-аксиологиялық әдістерді қолданды. Нәтижесінде көне заманнан жеткен бақсылық өнерге деген көзқарастың бүгінде өзгергені бағамдалып, таразыланды. Ол діни дүниетанымның тарихын білумен қатар, діни көзқарастың үйлесімділігі үшін маңызды. Сонымен бірге, ұлттық бірегейлікті нығайтуда да өзіндік мәні бар.

Түйін сөздер: тәңір, бақсылық сарын, тәңіршілдік, наным-сенім, зікір өлеңдер, тылсым.

Түсті: 28.01.2025; Жөнделді: 07.03.2025; Мақұлданды: 12.03.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

*Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Кең байтақ сахараны мекендеген қазақ халқы ықылым заманнан бүгінге дейін түрлі тарихи дәуірді, дүбірлі дүрбелең кезеңдерді басынан өткергені және оның әрқайсысының өзіндік сипаты мен ерекшелігі бар екені белгілі. Мұсылмандыққа дейінгі дәуірде кең байтақ қазақ даласында тәңірлік наным-сенім орын алып, өркендеп, қанат жайды. Оның бірден-бір өкілі – бақсылар деуге болады. Бүгінгі дәуірге там-тұмдап, жұқанасы ғана жеткен бақсылық, олардан қалған әдеби мұра – зікір өлеңдері жайында санаулы ғылыми мақалалар болмаса, іргелі әдеби зерттеулер жоқтың қасы. Оған бірнеше тарихи, саяси, діни факторлар әсер еткені белгілі. Қазақ халқының көне тұрмысында ерекше орын алған, бірақ бүгінде көп өзгеріске ұшыраған бақсылық өнері жайында пікірлер легі сан алуан, тіпті қайшылыққа толы деуге болады. Қазіргі қазақ ғылымында тәуелсіз көзқарас тұрғысынан қарап, барынша объективті пікір берілген еңбектерді жүйелеп зерттеу – біздің басты мақсатымыз.

Әлем халықтарында бақсылыққа ұқсас біршама өнер түрлері бар. Филолог Е.Тұрсыновтың зерттеу барысында бақсы тұлғасын жеке дара алмай, әр елдің руханияты тарихындағы: саха ойуундары, шор көсмөкшілері, татар бағучелері, ямана, тува, даур, маньчжур бақсылары, ненец тадибейлерімен сабақтастықта алуы – соның дәлелі. Ал зерттеуші Л.Бөкейханқызы бақсылардың әдеби мұрасын якуттың – аланхо, армянның – гусан, әзербайжанның – ашух, буряттың – улигер, немістің – шпильмандар сынды өнер иелерімен салыстыра қарастырған. Осылайша миссиясы бір, атауы сан қилы шығармашыл тұлғалар бірлікте талданған.

Әдіснама және зерттеу әдістері

Жұмыстың ғылыми-теориялық негізі ретінде Ж.Ж. Молдабеков, О. Алхаров, Р.Н. Безертинов, Б. Кенжебаев, С. Садырбайұлы, Т.Е. Картаева, К. Байбосынов, Ә. Исақов, Б.Абылқасымов, Ә. Марғұлан, Б. Кәрібаев, Е.Д. Тұрсынов, Б. Аташ, Л. Бөкейханқызы секілді ғалымдардың еңбектері қарастырылды.

Тәуелсіздік қазақ тарихындағы, мәдениетіндегі, жалпы социумдағы күрделі, көп жылдардан бері шешімін таппай, тіпті кейде мүлде айтылмай жатқан дүниелерді пікірталас алаңына шығарып, тиімді шешудің жолдарын табуда көп мүмкіндік беріп отыр. Өйткені қазақ руханиятындағы діни құндылықтарды ажыратып, діни наным-сенімдерінің аражігін көрсету – өркениетіміздің өзіндік болмысын таныту үшін маңызды. Зерттеуде бақсылық дәстүрдің қазақ әдебиетінде зерттелуіне шолу жасай отырып, тарихи баяндау, салыстыру, түсіндіру, герменевтикалық әдістер пайдаланылды. Бақсының өзіне ғана тән ерекше қасиеттерін ашып көрсету мақсатында ішінара анықтамалық, салыстырмалы, салғастырмалы әдістер де басшылыққа алынды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Ғалым бақсылық дүниетаным мен тәңіршілдік мифологиясының мазмұн сәйкестігіне қарап, бақсылықты тәңіршілдіктің бір элементі ретінде танитын көзқарасты бөліседі.

Ал бақсының тұлғалық болмысын анықтап, оны ғылыми тұрғыдан негіздеудің қиындығы ретінде иррационалды, интуитивті түрде ғана түйсінілетінін алға тартады. Сан жылғы зерттеудің негізінде философ бақсы қоғамдағы бақсының жеті түрлі тарихи-әлеуметтік, мәдени-тұрмыстық мағынасын ашып көрсетеді. Атап айтқанда, біріншіден, бақсы әлеммен қатынасқа түсу жағдайы эзотериялық, физикалық-биологиялық тылсым құбылыс; екіншіден, сыртқы кескін-келбеті, киім киісі, өзін-өзі ұстау мәнері ерекше, үрей туғызатын жан; үшіншіден, шабыт, рухани қуаты күшті, ішкі болмысы ерекше, көріпкелдік пен даналықты ұштастырған шығармашылық иесі, ол өзіне ешкімді табындырмайды, ата-баба аруағын сыйлап, құрметтеуді міндеттейді; төртіншіден, ішкі психологиялық күш-қуатын бірінші орынға қойған, байлық пен билікті қажет етпейтін қарапайым тұлға; бесіншіден, өз еркінен тыс оқшау жүруге мәжбүр болғанымен, болмысы мен мақсаты адам үшін, ел үшін, қоғамдық нормалар мен талаптарға бағынбайтын, өз заңымен жүретін ерікті; алтыншыдан, дәруіштік-сопылық эгоизмнен ада гуманист, өнер иесі (қобыз, даңғара аспабында ойнайды, тамақпен әндетеді); жетіншіден, бақсы азаттық пен еркіндіктің биік шыңында тұрған абсолютті еркін, асқақ, бірақ харизма емес.

Зерттеуші Ж.Молдабеков бақсылықтың этномәдени кеңістікте белгілі бір тарихи кезеңде қалыптасқан орнын анықтау мақсатында бұл құбылыс туралы ұғымдық түсініктің қалыптасуына көңіл бөлуден бастайды. Және оның алғашқы нышанын табиғатқа деген жақындықтан көреді. Кеңістікте өмір сүрген көшпелілердің табиғатпен әрқашан тығыз байланыста болып, оның заңдылығына қарай бейімделе өмір сүретіні белгілі. Автор Тәңірге табынуды бақсылықтың қайнар көзі ретінде таниды. «Тәңіршілдік – біртұтас құдайға, жалқы Жасампазға, бар нәрсенің шоқтығына, абсолютті бастамаға бағытты ұстатты. Тәңіршілдік бірқұдайшылық пен жалқы діни түсініктің тамырлауына демеулік етті. Тәңірлік – құдайды да, оның жаратқан дүниесін де тануға іштей ұмтылыс тудырды» [1, 15]. Қ.С. Кәрібай тәңір сөзі түркі еліне ислам діні таралған кезде қалыптасқан болуы мүмкін деген пікір білдіреді. «Өйткені түркі халықтары ислам діні келмей тұрғанда құдіретті күш Тәңірге сенді. «Тәңір» - ол түркілік сөз» [2, 47].

Ежелгі түріктердің Тәңір тарапынан түсірілген тәңірлік дінге сеніп, ұлы әрі жалғыз жаратушы деп Тәңірге иман келтіргенін, тағзым етіп, табынғанын Д.Қыдырәлі де тәпсірлейді. Негізінде тәңіршілдіктің бойында түркі халықтарының бірқатар діни тәжірибесі ұштасқанын, табиғатпен тығыз байланыста, өзара гармонияда өмір сүрген көшпелілердің қоршаған әлемнің мәнін тануға талпынып, құпияға толы адам мен табиғаттан асқан керемет жоқтығын алғаш байқаған ғалым Ш.Уәлиханов болды.

Тәңіршілдік турасындағы қазақ ғалымдарының зерттеулері мен ғылыми пайымдаулары шетелдік ғалымдар пікірлерімен сабақтас, орайлас екендігі Р.Н. Безертинов еңбегінен байқалады: «Еще до принятия буддизма, христианства, ислама тюрки имели свою, более древнюю и самобытную религию. Она была основана на культе космического божества Тэнре. Представление о Тэнре, восходящее своими корнями к V-IV тысячелетиям до н.э., как от главном божестве было характерно для всех тюрков и монголов Великой степи» [3, 3].

Осы дүниелерді саралай келіп, зерттеу мақаланың нәтижесі ретінде қазақ руханиятындағы діни наным-сенімдердің аражігі ажыратылып, соның ішінде тәңірлік дәуір

ерекшелігінің айқындалып, оның көрнекті өкілі саналатын бақсылық дәстүрдің отандық ғылымда зерттеліп, жүйеленуін айтуға болады.

Бақсы кім деген сұрақ туындағанда «ол әрі жыршы, әрі күйші, әрі дәрігер, әрі сәуегей» [4, 42]; «аруағы бар, сиқыры бар, жұртты жарылқаушы» [5, 3], «ертеңді болжап айтушы сәуегей, рухани күш беруші, әзәзілді аластаушы, зиянкестермен күресуші, сиқыршы, арбаушы, тылсым күш иесі, әрі науқасты аурудан арашалап қалатын емші» [6, 162] деген жауап аламыз. Бақсының ерекше тұлғасын жасап, бәрінің басын қосып, ұйытқы болып тұрған – тәңір-иелерге деген нық сенім. «Бақсы – иелерімен тіл қатысып, сөйлесе алатын, айтқанын істете алатын жалғыз өкіл. ...бақсы қатардағы жай адам емес, «қайта туған адам», яки пірлер, жындар дүниесімен араласуға лайықталып, «қайта жасалған» адам. Бақсылық ғұрыпты атқарушылар – аруақтар, жындар дүниесінің өкілдері. ...бақсылық – жындардың бере салған оңай олжасы емес, еріксіз мойынсұнудан туған тер төгіс, қиын міндет, ауыр жүк» [7, 202-203].

Ғалым Б.Абылқасымов бақсының профессионалдық тұлғасын негіздеп, ол ауыз әдебиетін жасаушылардың бірі болғанымен, негізгі міндеті көркем шығармашылық емес, белгілі бір дүниетанымға негізделген діни культті атқару деп нақтылайды. Осы ретте молда, священник, раввин секілді монотеистік сенімді уағыздаушылармен салыстыра отырып, тағы бір айырмашылығын, яғни бақсы жаратқан тәңірге, аруаққа, жынға бағынып, табынатын көзқарастың уағыздаушысы екенін дәйектейді.

Зерттеуші Б.Жүсіповтің пікірінше, бақсы – аруақтар мен адам арасын жалғайтын әрі байланыстыратын дәнекер. Осымен орайлас «бақсы – адам мен аруақ дәнекері, өзінің өміріндегі күнделікті қысым мен әуесқойлықтың бейнесі» деген пікірді Ж.Молдабеков те айтады [1, 16]. Этнограф Б.Кәмалашұлы да осы пікірді қуаттайды.

Қазақ ғылымындағы зерттеулерді сұрыптай, жүйелей қарастыра отырып, бақсылық өнердің зерттелуін үш кезеңге бөлуге болады: қазан төңкерісіне дейінгі кезең, кеңестік дәуір және тәуелсіздік кезеңі. Бұлай үшке бөлуге негіз болған бақсылық өнерге деген көзқарастың әртүрлілігі, оған телінген «шаманизм» терминіне қатысты пікірлер қайшылығы, түрлі факторлардың әсерінен аталған өнерге негативті сипаттардың жамалуы. Қазан төңкерісіне дейін бақсылықты зерттеген Е.Михайловский (1892), А.Сильницкий (1895), В.Суховский (1901), К.Рычков (1914), В.Йохельсон (1933), Д.Зеленин (1935) т.б. болды. Бұл кезеңде орыс баспасөзінде жарық көріп, жарияланған бақсылық туралы дүниелерді Б.Абылқасымов экзотикалық қызықтаудан аспағанымен, деректік тұрғыдан маңызды екенін атап көрсетеді. Расында саяхат, экспедиция құрамында келгендердің көзімен көргендерін, естігендерін жазып қалдыратыны белгілі. Бір тобы бақсылық рәсіміне бойлап, оның қыр-сырын білуге ниет білдіріп, таңданысын жазса; екінші бір тобы мұны тағылық, жабайылық деп танып, қаралап кеткен. «Қазан революциясына дейін, одан кейін қазақ бақсылары туралы қалам тартушылардың көпшілігі бұл халыққа бұратана деген теріс көзқарастың қалыптасуы және халықтың тілін, психологиясын, тарихын, тұрмыс-салтын терең білмеуі салдарынан көп нәрселерді үстірт жазды» [8, 4].

Аталған мерзімдегі іргелі еңбектер қатарына Ш.Уәлиханов, И.А.Кастанье, Л.Будагов, В.Бартольд, В.Радлов, А.Чеканинский, Ә.Диваев т.б. еңбектері жатады. С.Сейфуллин бақсы сарынының өзіндік ерекшелігін, тыңдаған адамға тигізер әсер-ықпалын дәйектеген.

Сыр өңірі қазақтарының мәдениетін кешенді түрде зерттеген монографиясында Т.Е.Картаева Перовск уезі қазақтарының арасында жеті жыл зерттеу жүргізген И.Кастаньенің «Остатки шаманства у киргизов» атты баяндамасында бақсылық өнерін бақылап, арнайы жазба жүргізіп, бақсының киім киісіне, ауруды көшіру әдісіне кеңінен тоқталғанын; қазақ халқының фольклор мұрасын жинаушы Ә.Диваевтың да Перовск уезінде болып, бақсылық құпиясын зерттеуге мән беріп, бақсының сарын айтудағы ерекшелігіне ден қойғанын; сондай-ақ, Сырдың төменгі ағысы бойында болып, бақсылық өнерді бақылап, өз көзімен көргендерін жазған белгілі орыс саяхатшысы Л.С.Берг еңбектеріне тоқталып өтеді. Ал В.И. Харитонов «во второй половине XX века представители разных народов (даже тех, у которых шаманизма как такового в культуре никогда не было) заинтересовались этим сложным феноменом, восприняв различные его аспекты» дей келе шамандық тақырыбына XX ғасырдың екінші жартысында қызығушылықтың арта түскенін мәлімдейді [9, 50].

Ғалым Б.Абылқасымов тәуелсіздік алғанға дейін бақсылар мен бақсы шығармашылығына жеткілікті деңгейде көңіл бөлінбей, зерттелмей келуін бір ғана сібірлік шаманизм туралы жүздеген еңбектің жазылуын алға тарта отырып, қазақзиялыларының отарлаушыларға, олар жүргізген үстем саясатқа тым берілуімен байланыстырып, «ескі мәдени мұраға немкетті қарады» деп санайды [10, 92].

Кеңестік заманда бақсылық дәстүрге шынайы, әділ бағасын берген әрі оларды Тәңірінің елшісі ретінде таныған ғалым – Ә.Марғұлан болды. Ол бақсылардың тағы бір қасиеті жыраулық өнер иесі болғанын негіздейді. Бақсыларды жаугершілік заманды басынан көп кешірген халықтың арқа сүйері, қолбасшының жанындағы ақылшысы ғана емес, әскерлерге рухани күш беруші идеолог ретінде бағалайды. Негізсіз ештеңе айтпайтын, телегей теңіз білім иесі, энциклопедист ғалым қытай, араб, иран деректеріне сүйене отырып, бақсылардың ислам дініне қарсы тегеурінді күш болғанын, арабтарға қарсы соғыста өздерінің ерекше, керемет өнерін пайдаланып, «оғыз бақсысы майданға шығып, жай таспен араб әскеріне қарсы күн жайлатып, боран соқтырып, қар жаудырып, олардың үрейін ұшырғанын» [11, 215] дәлелдеген.

Ә.Марғұланның осы пікірі тәуелсіздік кезеңінде өз жалғасын тапты. Бақсылық – бабалардан көш тартқан көне қасиет екенін, ислам діні келуімен бақсылар қоғам өмірін үйлестіруші, реттеуші қызметінен айрылғандығына жан-жақты тоқталып, аруақ пен әулие феноменіне тереңінен бойлап, кие мен тылсым ұғымдарының пайымына жетуді мақсат еткен зерттеулер жарық көре бастады. Эпостанушы ғалым Ш.Ибраев «ислам дінінен кейін бұрынғы ...бақсыларды ығыстыра бастағаны мәлім, тіпті көп жағдайда, бақсыларға қарсы күрес те жүргізілді. Осыған байланысты көне заманның ...бақсылары біртіндеп ұмыт болуға айналды, не ислам дініне лайық өзгерістерге ұшырап, екіжақты идеология белгілерін ұштастырған күрделі синкреттік тұлғаға айналғанын» жазады [12, 68].

Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңінде кездесетін «моласындай бақсының, жалғыз қалдым тапшыным» деген жолдарды тарқата талдай отырып, Н.Саматұлы бақсыны төл тарихымыз, санамыздың өтешағы ретінде танытады. Өз мақаласында басқа жандардан мәртебесі жоғары тұратын, тіпті сесі мен сұсы басатын бақсыларды сегіз қырлы бір сырлы өнер иесі

ретінде сипаттайды. Автордың пайымынша, бақыларға деген негативті көзқарастың жамалып, бүгінге дейін қисық айнадан қарау саясаты екі кезеңде жүзеге асырылған. Біріншісі, қазақ даласына ислам дінінің келуімен байланысты болса, екіншісі кеңестік заманда орын алған. Оның біріншісінде жауапты «бақыны шеттетіп, елге жеккөрінішті қылған ислам дінін таратуға аттандап жеткен жорықшылар мен олардан дін үйренген өзіміздің әсіре діншілер деуге болады. Өздерін қасиетті соғыс ғазуатшылармыз деп сендірген жорықшылар жергілікті жұрттың өзге құндылықтарын тып-типыл етіп жоюмен бірге, бақыларды да қудалап, бастарына әңгір таяқ ойнатқан. Бақы дінді таратушылар үшін алынбас қамал тәрізді. Сол қамалды құлатпаса, бақының көзін құртпаса, халықты бақыдан ажыратпаса, ислам дінін жаппай енгізіп, санаға үстемдік ету мүмкін емесін жақсы түсінген» [13, 57].

Тәңірлік сенімнің ұстыны болған, халық сөзіне сеніп, соңынан ерген бақылардың ислам діні келгеннен кейін шетқақпай көріп, Өзбек ханның да тізесі батқанын профессор Ә.Марғұлан, Б.Кәрібаев, К.Қошым-Ноғай жазып көрсеткен [14]. «Мұсылман дінін алғаш мемлекеттік дін етіп қабылдаған Алтын Орданың билеушісі Өзбек ханның, одан кейінгі де әлемді табанының астына салмақ болған Ақсақ Темірдің тұсында бақылық өнері құрып кетуге шақ қалды. Соның салдарынан бір кездегі дарынды, білгір бақыларынан ел айрыла бастады» [15, 7].

Одан соң кеңестік атеизм бұғауында қалып, діни наным ретінде тәркіленді. Расында тоталитарлық режим тұсында аруақпен тілдесіп, тылсым күштің құпиясын игерген бақылықтың еркіндікте қалуы абсурд еді. Бақылардың әлеумет өміріндегі рөлінің әлсіреп, қызмет аясының тарылып, жойылуға шақ қалу себебін ғалым Б.Абылқасымов мынадай үш факторға телиді: «бір себебі 1868 жылы қазақ даласын билеудің жаңа ережелеріне сәйкес бақылыққа заң жүзінде тыйым салынуынан, екіншіден, мұсылманшылықтың өршуінен (молдалар жын шақыру шарифатқа қарсы келеді, сондықтан бақыдан көмек сұрау күнә болады деп уағыз жүргізеді), үшіншіден, қазақ даласына етек жая бастаған орыс медицинасы да бақылыққа өре-тұра қарсы болады» [10, 200]. Ғалым бақының емшілік қызметімен қатар, ырыми міндет – болжаушылық қызметінің де қатар жүретіндігіне назар аударған.

Кеңес дәуіріндегі бақылық жайындағы толымды еңбектердің қатарында Б.Уахатовтың «Қазақтың халық өлеңдері» (1974) атты зерттеу еңбегін атап өту маңызды. Автор мұнда бақылық өнеріне тұтас бір тарауын арнап, бақы мұрасы мен өнерін діни шығармашылық деп танығандарға қарсы шығып, оны қазақ фольклорының заңды әрі қызықты саласы ретінде таниды.

Ал бақы сөзінің шығу төркініне тереңдей барлап, тілдік талдау жасап, олардың атқаратын қызметіне, нақтырақ айтқанда емшілік міндетіне, оның ерекшелігі мен артықшылығына кеңінен тоқталған ғалым – Е.Тұрсынов болды. Автор өзіне дейінгі бақылықты зерттеген еңбектерге тоқтала, талдау жасай отырып, олардың дені бақылықтың кертартпалық қызметіне көңіл бөлгенін аңғарған. Бақылардың қазақтың қоғамдық өміріндегі рөлін, қазан төңкерісіне дейінгі бұқараның сана-сезімінің деңгейін, бақы шығармашылығының қазақ салт поэзиясынан алатын орнын белгілейді. «Бақы типінің шығу тарихын, бақылар творчествосын зерттемейінше, қазақ фольклоры

тарихын анықтау мүмкін емес» [16, 51] деп, бақсылықты ата-бабамыздың бірнеше мың жыл бойғы идеологиясы есебінде дәріптейді. Бақсылардың зікір өлеңдерін фольклор мұрасы ретінде танылған пікірлерді фольклортанушы Б.Абылқасымов та қуаттайды. Ол бақсылық сарынды ғұрыптық фольклордың жанры ретінде қарастыра отырып, ондағы сөз үлгілерінің утилитарлық, практикалық қажеттілікті атқару үшін қолданылатынын ескертеді. Әрі ғұрыптық әрекеттердің орналасу ретіне қарай жүйелей отырып, бақсы сарындарының үш түрлі: пірлерге сыйыну, жын шақыру, жын қайтару сынды сюжеттік қабаттарын ажыратып береді. Яғни ғалымдардың ой-пікірлері мен пайымдаулары арасында заңды жалғастық, сабақтастық бар.

Кеңестік заманда бақсылық жайында жазылған мазмұнды зерттеудің бірі – Е.Тұрсынов еңбегінің артықшылығы – ол бірнеше ұлттар мен ұлыстар өміріндегі бақсылардың медициналық функциясын салыстыра қарастырып, бақсылардың емдеу процесінде психотерапиялық әдіс – гипнозды пайдалануының емдеу (көз байлау психотерапия түрінде іске асырылады), емдеу сеансының нәтижелілігін байқау масқатында (ішіне қанжар тығу, шоқ жалау т.б.), беделін арттыру (көз байлау фокус түсінде іске асырылады) сынды үш мақсатта пайдаланатындығын дәлдеп, нақтылап беруінде.

Ғалым бақсылардың жекпе-жегін, сайысын әртүрлі халықтардағы бақсы өнерімен салыстыра, салғастыра келе, «түбі, батырлық эпостың қалыптасу тарихында бақсылар аңыздарының да атқарған қызметі айтарлықтай» [16, 93] деп түйіндейді. Бірнеше археолог, этнограф, ориенталист ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып бұл типтің пайда болуын қола дәуірінің бастапқы кезеңі деп көрсетеді. Негізсіз емес, әрі бірнеше зерттеуші еңбектеріне, көзқарас, пайым, топшылауларына сүйене отырып, қорытқан пікірі бүгінде жалғасын табуда.

Бүгінде ықылым заманнан жеткен бақсылық өнерге деген көзқарас өзгерді. Оған әсер еткен – бақсының байырғы болмысын, сананың, тарихи жадтың өтешағын білуге, тануға, танытуға деген құлшыныспен ниет. Оны түрлі тарихи кезеңдермен замандар қатпарынан алып, аршып, тазалау да оңай еместігі белгілі. Осы бағытта тек әдебиеттанушы, фольклортанушы ғалымдар ғана емес, этнограф, археолог, мәдениеттанушы, философ ғалымдар да өз үлесін қосуда.

Бақсының табиғатына үңіліп, объективті бағасын беруге бағытталған еңбектер жазыла, жарық көре бастады. Атап айтқанда, «Бақсылар», «Қазақтардағы бақсылықтың қалдықтары», «Қазақтың бақсы-балгерлері», «Қазақтың халық медицинасының құпиясы», «Телқоңыр» т.б.

Мұндай бетбұрысты Б.Аташ әлемнің көптүрлілігі мойындалып, ғылымдағы монистік көзқарастардың іргесі сөгіліп, ғылыми өлшемдер параметрлері өзгергендігімен түсіндіреді: «ғылыми білім ақиқатты танудағы ең жетілген, бірден-бір, абсолютті мән деген көзқарастарға соққы берілді [17, 68]. Дәл осындай пікірді М.Жолдасбеков те келтіріп, өркениеттің өрісі мен дағдарысына байланысты ғылымда көп өзгерістердің орын алғанын, бірнеше ғылымның тоғысында және ұлттық дәстүрмен байланыста қалыптасқан, бүгінгі бірнеше маманның (медик, молда, астролог, психолог, молда т.б.) атқарған қызметін заманында жалғыз молда атқарғанын тәпсірлейді. Бақсы рөлінің ықпалды болып, қызметі жоғары деңгейде болғанын сақ көсемі Еділ патша (Аттила)

мен Шыңғыс ханның да өз бақсылары болуымен байланыстырады. Автор бақсылықтың кеңістік-уақыт континуумынан басқа жолды іздеп, Ұлы рухпен үндесуге ұмтылатынын айтады. Бақсылықтың шығыс өркениетіндегі, ұлттық дәстүрдегі өзіндік орны мен рөлімен қатар әлеуметтік-этникалық маңызын ашып берді.

Бақсы болмысын, табиғатын, қызметін танытып, түркілер өміріндегі орны мен рөлін анықтау бағытында көп еңбек атқарып, ғылыми зерттеулер жазып жүрген – ғалым Б.Аташ. Ол Қорқыттың бақсылығын түркі даласындағы ренессанс санайды. Аташ зерттеуінің құндылығы – бақсылықтың ұзақ уақыт бойы сақталып келуін оның тікелей функциясымен байланыстыра қарап, оның негізгі: медициналық-терапиялық (ауруды емдеу мен алдын алу), футурологиялық-прогностикалық (болашақты болжау мен қатерден сақтандыру) сынды түрлерін ажыратып бергендігінде.

Қорытынды

Тарихын, өткенін білмейтін ел бәсекелестікке ілесе алмайтыны түсінікті. Қазақ халқының діни дәстүрі, наным-сенімдері түрлі тарихи кезеңді артқа тастады. Ал оны зерттеу, ғылыми нысан ретінде көңіл бөліп, назарға алу күн тәртібінен түспейді. Діни дәстүрдің болуы және оның өз дәрежесінде зерделенуі – қызықты әрі маңызды дүние. Түбірі көне дәуірден шығатын бақсылықтың қоғамнан алыстап, бұ дүниелік істер мен қызықтардан бас тартып, оқшауланып, рухани жетілуді мақсат етіп, күнкөріс үшін ел кезіп кеткен бақсылардың тарихы мен зерттелуін білудің қажет әрі маңызды екендігінің дәлелі – 2024 жылы Алматы қаласында «Қазақ бақсыларының тұңғыш құрылтайының» өтуі.

Жеті қат көктен алатын ерекше биоэнергиясы бар бақсылықты Л.Бөкейханқызы әдеби мектеп ретінде қарастырып, бақсыларды осы жүйенің негізін салушы ретінде танып, поэтикалық танымға көңіл бөлген шығармашыл тұлғалар ретінде бағалайды. Көркем сөз үлгілерін қағаз бетіне түсіріп алу мүмкін болмаған кезде бақсылар оларды ауыздан ауызға жеткізіп қана қоймай, «ауызекі шығармашылыққа негізделген көптеген дүниелер жазып қалдырған ...ауыз әдебиетінің ескі кезеңдегі орындаушылары ғана емес, көрнекті өкілдері» деп тұжырымдайды [18, 9]. Автордың бақсылар орындайтын зікір-жырларды халық шығармашылығы деп танып, «әдебиеттің ежелгі замандар баспалдағындағы ең алғашқы өкілі» деп таныған пікірі де көңіл аударарлық.

Мүдделер қақтығысы

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Сайлаухан А.Б. – қазақ әдебиетіндегі бақсылық ұғымының шығу тегі, зерттелуі және зерттелу мәселелерін қарастырды. Мақаланы жазу барысында нәтижелер, талқылау мен қорытындылау жұмыстарын жүзеге асырды. **Мамбетов Ж.О.** – қазақ әдебиетіндегі бақсы ұғымы туралы зерттеу еңбектерін жинақтап, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жүргізді. **Кенжеқожаева А.** – мақаланың кіріспе бөлімі, материалдар мен зерттеу әдістері бөлімдері бойынша материалдарды әзірледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Молдабеков Ж.Ж., Алхаров О. Бақсылықтың ұғымдық және өмірлік шеңбері // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Саясаттану сериясы. Мәдениеттану сериясы. – 2004. – №1 (21). – Б. 14-18.
2. Кәрібай Қ.С., Жақыпов Ж.А. Діни дастандарға теонимдер // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №4 (141). – Б. 43-54
3. Безертинов Р.Н. Древнетюркское мировоззрение «Тэнгрианство». Учебное пособие. 2-издание. – Казань, 2017. – 245 с.
4. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақ мемлекеттік баспасы, 1948. – 240 б.
5. Садырбайұлы С. Бақсы және бақсы сарыны // Қазақ әдебиеті. – 1999. – №45 (2623). – Б. 3.
6. Картаева Т.Е. Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы). Екі томдық. 2-том. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 325 б.
7. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 812 б.
8. Байбосынов К., Исақов Ә. Бақсылар. – Алматы: Мерей, 1995. – 112 б.
9. Харитонов В.И. Тувинский (нео)шаманизм как культовая и целительская практика в современном мире // Новые исследования Тувы. – 2018. – №4. – С. 47-76.
10. Абылқасымов Б. Телқоңыр (Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры). Жауапты ред. Қасқабасов С.А. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. – 160 б.
11. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. Ғылыми-зерттеу мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
12. Фольклор шындығы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 263 б.
13. Саматұлы Н. Бақ әкелші бізге, бақшы! // Tan-Sholpan. Әдеби-көркем, көпшілік журналы. – 2024. – №2. – Б. 50-66.
14. Кәрібаев Б. Алтын Орда тарихының беймәлім беттері // Егемен Қазақстан. – 2020. – №182. – Б. 17.
15. Қошым-Ноғай К. Бақсылық деген тылсым күш // Ауыл. – 1995. – №9. – Б. 7.
16. Тұрсынов Е.Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 200 б.
17. Аташ Б. Бақсы тұлғасы. Зерттеу // Tan-Sholpan. Әдеби-көркем, көпшілік журналы. – 2024. – №2. – Б. 67-82.
18. Бөкейханқызы Л. Бақсы әдебиеттің алғашқы өкілі // Кентавр. – 2008. – №8-10. – Б.9.

А.Б. Сайлаухан, Ж.О. Мамбетов*, А. Кенжеқожаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Изучение баксы в казахской литературе

Аннотация. В статье анализируется баксы (служитель культа в тенгрианстве), считающийся представителем эпохи тенгрианства, и проблема его изучения в казахской науке. Систематизированы мнения и исследовательские работы об искусстве баксы, которое на протяжении многих лет преследовалось, покрывалось отрицательными характеристиками и не

могло быть должным образом и объективно оценено, а также определены этапы исследования. Проанализированы необходимость и польза баксы, не угасающего на протяжении веков из народной памяти, для науки и человечества, а также труды исследователей, способствовавших определению профессиональной личности баксы. В науке известно, что такие традиции, как доисламское богословие, митраизм, зороастризм, шаманизм мало изучаются и анализируются и представляют интерес для общества. Начиная с тюркского периода, дифференцируются оценки и выводы, данные известными учёными этому верованию, имеющему своё место в формировании казахского народа как нации, критически анализируются особенности баксы. Авторы использовали герменевтический, описательный, исторический, повествовательный, историко-аксиологический методы, когда считали необходимым изучить в отечественной науке одно из доисламских верований казахской степи – баксы. В результате было оценено и взвешено, что отношение к древнему искусству баксы сегодня изменилось. Помимо знания истории религиозного мировоззрения, важна и целостность религиозного мировоззрения. В то же время оно имеет свое значение в укреплении национальной идентичности.

Ключевые слова: тенгри, баксы, божественность, верования, стихи-зикры, мистика.

A.B. Sailaukhan, Zh.O. Mambetov*, A.

Kenzhekozhayeva *Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

Studying baksy in Kazakh literature

Abstract. The article analyzes the baksy (clergyman in Tengrism), considered representative of the Tengrism era, and the problem of its study in Kazakh science. The necessity and benefits of the baksy are examined, as well as the works of researchers who contributed to the definition of the professional personality of the baksy. It is known in science that traditions such as pre-Islamic theology, Mithraism, Zoroastrism, and shamanism are little studied and analyzed, and are of interest to society. Starting from the Turkic period, the assessments and conclusions given by famous scientists to this belief, which has its place in the formation of the Kazakh people as a nation, are differentiated, and the features of the baksy are critically analyzed. The authors used hermeneutic, descriptive, historical narrative, and historical-axiological methods when they considered it necessary to study in domestic science one of the pre-Islamic beliefs of the Kazakh steppe - baksy. As a result, it was assessed and weighed that the attitude towards the ancient art of baksy has changed today. In addition to knowledge of the history of the religious worldview, the integrity of the religious worldview is also important. At the same time, it has its significance in strengthening national identity.

Key words: tengri, bucks, divinity, beliefs, dhikr poems, mysticism.

References:

1. Moldabekov J.J., Alharov O. Baksylyktyn ugymdyk jane omirlik shenberi [The conceptual and life circle of baksy], Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Series Philosophy. Political science series. Series Cultural Studies, 1 (21), 14-18 (2004). [in Kazakh]

2. Karibai Q.S., Jaqypov J.A. Dini dastandarga teonimder [Theonyms in religious dastans], Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology series, 4 (141), 43-54 (2022). [in Kazakh]
3. Bezertinov R.N. Drevnetyurkskoe mirovozrenie «Tengrianstvo». Uchebnoe posobie. 2-izdanie. [Ancient Turkic worldview «Tengrianism». Textbook. 2nd edition]. (Kazan, 2017, 245 p.) [in Russian]
4. Kenjebaev B. Kazak adebietininin tarihy. [History of Kazakh literature] (Almaty, 1948, 240 p.) [in Kazakh]
5. Sadyrbaiuly S. Baksy jane baksy saryny. [Baksy and the baksy motif] Kazakh Literature, 45 (2623), P. 3 (1999) [in Kazakh]
6. Kartaeva T.E. Syr oniri Kazaktary: tarihi-etnografialyq zertteu (HIH gasyrdyn ekinshi jartysy – HH gasyrdyn basy). Eki tomdyk. 2-tom. [Kazakhs of the Syr region: historical and ethnographic study (second half of the XIX - beginning of the XX century) In two volumes. Volume 2] (Almaty, 2014, 325 p.) [in Kazakh]
7. Kazak adebietinin tarihy. On tomdyk. 1-to. [History of Kazakh Literature. In ten volumes] (Almaty, 2008, 812 p.) [in Kazakh]
8. Baibosynov K., Isaqov A. Baksylar. [The Baksy] (Almaty, 1995, 112 p.) [in Kazakh]
9. Haritonova V.I. Tuvinskij (neo)shamanizm kak kul'tovaja i celitel'skaja praktika v sovremennom mire [Tuvan (neo)shamanism as a religious and healing practice in contemporary world], Novye issledovanija Tuvy, 4, S. 47-76 (2018). [in Russian]
10. Abylqasymov B. Telkonyr (Kazaktyn kone nanyim-senimderine qatysty guryptyq folklory). [Telkonyr (ritual folklore relating to ancient Kazakh beliefs)] (Almaty, 1993, 160 p.) [in Kazakh]
11. Margulan A. Ejelgi jyr-anyzdar. Gylymi-zertteu maqalalar [Ancient legends. Research articles.]. (Almaty, 1985, 368 p.) [in Kazakh]
12. Folklor shyndygy. [Folklore reality] (Almaty, 1990, 263 p.) [in Kazakh]
13. Samatuly N. Baq akelshi bizge, baksy! [Bring happiness to us, baksy!] Tan-Sholpan. Literary and artistic, public journal, 2. P. 50-66, (2024). [in Kazakh]
14. Karibaev B. Altyn Orda tarihnyn beimalim betteri. [Unknown pages of the history of the Golden Horde], A sovereign Kazakhstan, 182, P. 17, (2020). [in Kazakh]
15. Qosym-Nogai K. Baksylyk degen tylsym kus. [The mysterious power of baksy], Aul, 9, P. 7, (1995). [in Kazakh]
16. Tursynov E.D. Kazak auyz adebietin jasaushylardyn baiyrgy okilderi. [Ancient representatives of the creators of Kazakh oral literature] (Almaty, 1976, 200 p.) [in Kazakh]
17. Atash B. Baksy tulgasy. Zertteu. [The identity of the baksy. Research] Tan-Sholpan. Literary and artistic, public journal, 2, P. 67-82, (2024). [in Kazakh]
18. Bokeihanqyzy L. Baksy adebietin algashqy okili. [The baksy is the first representative of literature], Centaur, 8-10, P. 9, (2008). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Сайлаухан А.Б. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0009-0005-9048-7485.

Мамбетов Ж.О. – филол.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0001-6389-5356.

Кенжеқожаева А. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-1380-2753.

Сайлаухан А.Б. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: 0009-0005-9048-7485.

Мамбетов Ж.О. – к.филол.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: 0000-0001-6389-5356.

Кенжеқожаева А. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: 0000-0002-1380-2753.

Sailaukhan A.B. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0009-0005-9048-7485.

Mambetov Zh.O. – Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0001-6389-5356.

Kenzhekozhaeva A. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0002-1380-2753.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).